

FUNKTIONELL MÅNGSPRÅKIGHET I EN SVENSK BY I UKRAINA

Av Bo Utas

Min far, Jan Utas, föddes 1905 i den svensktalande by i Ukraina vi kallar Gammalsvenskby på svenska, Alt-Schwedendorf på tyska, Starosjvedskoe på ryska och – åtminstone under senare tid – som Verbivka ("Pilträdsbyn") på ukrainska. Redan namnen säger något om den mångspråkighet som präglade byn. Det är i det här sammanhanget välkänt att byn grundades 1782, efter det att den ryska administrationen i Sankt Petersburg tvingat en grupp svenska bönder på Dagö (Hiiumaa) utanför Estlands kust att lämna sin hemby och vandra söderut till de nyligen koloniserade territorierna i Ukraina. Av de dryga tusen personer som lämnade Dagö i slutet av augusti 1781 nådde endast 535 -- efter åtta månaders vandring -- det område vid stranden av Dnjepr som avsatts för deras bosättning. Där möttes de av mycket svåra förhållanden, och 1795 räknade byn bara 140 själar.

Tio år senare etablerades tyska kolonister i tre intilliggande byar, något som visade sig bli både ett stöd för och ett hot mot denna bräckliga ö av svensk kultur. Religiös tillhörighet var uppenbarligen en avgörande faktor för den nationella identitetens överlevnad. Svenskarna höll fast vid sin lutherska tro, och redan efter några få år hade de byggt en enkel träkyrka – som de kunde ersätta med en rejäl stenkyrka 1885. Två av de tyska grannbyarna bekände sig också till den lutherska tron, men det var inte till odelad välsignelse för svenskarna. Under större delen av 1800-talet medgav de ryska myndigheterna förhållandevis stort oberoende både i religiösa och administrativa frågor. Den svenska och de två lutherska byarna styrdes av en speciell administrativ kommitté (på tyska kallad *Fürsorge*) och var förenade i en gemensam evangelisk-luthersk församling. Det betydde att både prästerskap och lärare till större delen var tysktalande och ofta fientliga till bruket av svenska i såväl kyrka som skola.

I slutet av 1800-talet tog de ryska myndigheterna över både den sekulära och ecklesiastiska administrationen, och från 1890 introducerades obligatoriska ryska skolor över hela riket. Svenskarna tilläts emellertid att ha en svenska lärare parallellt med de ryska. På så sätt fick svenskarna tre högspråk att hantera: ryska, tyska och vad de kallade "hegsvänsk", som huvudsakligen avsåg språket i den svenska bibel-översättningen, katekesen och psalmboken. Trots att ukrainarna i många århundraden haft en självständig historia och kultur, betraktades

det ukrainska språket under ryskt styre som en primitiv bonddialekt och ignorerades fullständigt i skolor och administration.

I sitt dagliga liv talade byborna en östsvensk dialekt av estlandssvensk typ. Med de närmaste grannarna kunde de tala tyska och med dem från byarna runt omkring ukrainska eller ryska, t.ex. på marknaden i den närbelägna staden Berislav. I skolan och kyrkan använde man efter bästa förmåga ”hegsvänsk” och, när inte det gick, tyska och efterhand ryska. Ett brev skrivet till arkivarien vid estniska riddarhuset i Reval, Carl Russwurm, den 14 juni 1849 visar på svårigheten att skriva rikssvenska. Där står bland annat:

”Wi bedje om nåd at wi [icke] så ferstå at s[k]rifwa til Eder b[a]ra jgen som I hafar til os skrifwat, wi hade sat på så lång tid i risland ibland tiskar ock rusar på 68 år, här war ingen bättre skrifware som skole kuna lära os skrifwa på swänka wi hade tänkat på lång tid at få lära os sådant skrift ock få sådana lärare som skule kuna på swänka, så ha wij dock skrifwa Eder mäd war hand äfter som wi hade Edera hand ferståt, så skrifwa wi til Eder baka jgen huru nu tilstår på deta landet i dena gamla swänka bien ...

Wi bedie om nåd kära lärare at icke taga til mistika om deta skrift hafwer än någon fel här fiens icke mer än tri karar som hade ferståt Eder skrift ock wi hafwa skriwet til baka jgen skoläreare Kristian Mathisson hinrik Kristianson matis Andr Esson j den swänka skolan skrifwit den 14 juni 1849.” (Publicerat i Helsingfors Tidningar 1850, nr 81; se Jan Utas 1959, 80; Russwurm 1855/1969, I:168)

Efter 1850 började byn få kontakt med Sverige och särskilt svenska Finland. Byn besöktes av språkforskare, och svensktalande präster och lärare tjänstgjorde tidvis där. Förmågan att använda rikssvenska stärktes, men tyskan förblev ännu en tid dominerande som högspråk. Efter 1890 blev ryskan både skolspråk och administrationsspråk, och obligatorisk militärtjänst, som kunde sträcka sig upp till åtta år, betydde att åtminstone männen i byn fick fulla praktiska kunskaper i ryska. Åren före ryska revolutionen kunde också några av de mer välbeställda familjerna hålla svenska tidningar och skicka sina barn till svensk skola i Sankt Petersburg, men efter revolutionen och inbördeskriget bröts kontakterna med Sverige i stor utsträckning. 1929, slutligen, lyckades i alla fall hela byn få tillstånd att lämna Ukraina, och den 1 augusti 1929 landsteg 895 gammalsvenskbybor i Trelleborg.

Redan av detta bör den mångspråkighet som präglade den lilla byn på stäppen ha framgått, men den språkliga verklighet som byborna mötte i sitt dagliga liv var mer komplex än så. Den östsvenska dialekten blandades med ord och vändningar från ett flertal språk och dialekter allt efter det sammanhang i vilken den användes i omgivningen. En sådan funktionellt baserad mångspråkighet är naturligtvis vanlig i stora delar av världen, men just Gammalsvenskby kan ge oss ett mycket instruktivt exempel. En viktig källa till förståelse av språksituationen i byn är ett omfattande manuskript som min far, Jan Utas, lämnade efter sig vid sin död den 13 maj 1976. Det omfattar ca 4,000 tätskrivna sidor och har fått titeln "Gammalsvenskby-dialekten: Ordförråd, böjningar – som den talades strax före den ryska revolutionen. En kartläggning och inventering av dialektens ordförråd." Enligt min fars önskan överlämnades manuskriptet 1979 till det som då hette Uppsala Dialekt- och folkminnesarkivet i Uppsala (ULMA), numera Institutet för språk och folkminnen (SOFI). En kopia lämnades till Gammalsvenskbymuséet i Roma på Gotland och en kopia finns hos mig (se Bo Utas 1979, 89-94).

I det här sammanhanget är det särskilt intressant att notera att Gammalsvenskby-ordboken tar upp en väldig mängd lånade ord och fraser, förutom från högsspråken rikssvenska, tyska och ryska också från olika talade varieteter av tyska (redan från den tid då Dagö lydde under Tyska Orden), estniska, ukrainska, ryska, jiddisch, tatariska, georgiska, armeniska och tjerkesiska, som alla avspeglar minoritetens historia. Låneorden dyker framför allt upp i de kontexter där de ursprungligen använts: estniska i jordbruks- och fiskesammanhang, ryska i administrativa och militära kontexter, ryska och ukrainska i lantliga frågor, jiddisch i handel osv. Skolgångens betydelse var naturligtvis också stor. Ett talande exempel finner man i min fars påpekande att när hans morfar skulle räkna ut något, rabblade han multiplikationstabellen på tyska, medan hans far gjorde det på ryska – alltefter det språk man använt i skolan.

Min far ansåg att alla dessa låneord var en integrerad del av hans barndoms dialekt, även om flertalet av byborna i regel inte ville erkänna det. Om han till exempel frågade någon från byn om ett ryskt ord som han menade användes regelbundet i byspråket, fick han normalt svaret "nej, det är ju ryska". Det är ändå ganska uppenbart att talade dialekter i en mångspråkig kontext som denna har en mycket flytande karaktär. Både ordförråd och grammatik är starkt

beroende av de sammanhang i vilka de används, men den egna dialekten förblir ändå en central del av den egna identiteten.

I ett annat sammanhang har jag jämfört gammalsvensksbybornas funktionella mångspråkighet (functional multilingualism) med språksituationen i ett mångnationellt land som Iran. I provinsen Azerbaidjan i nordvästra Iran kan man finna situationer som påminner om Gammalsvenskbys. Man kan till exempel jämföra situationen i Gammalsvenskby med den i en ”assyrisk” (dvs. östkristen) azerbaidjansk by omgiven av azeri- (dvs. turkisk-)talande muslimer. För både den svenska och den assyriska byn var såväl religion som språk av avgörande betydelse för den egna identiteten. Den arameiska dialekt som talas av assyrierna skiljer sig väsentligt från deras kyrkospråk liksom Gammalsvenskby-dialekten från kyrkans rikssvenska. Den assyriska byns azeri-turkiska grannar har en liknande språklig och religiös situation med persiska som skol- och skriftspråk och arabiska till en viss del som religionens språk. Sinsemellan använder man olika språk och dialekter alltefter situation och kunskaper.

Den här typen av mångspråkighet har karaktäriserat Mellanöstern sedan tidernas gryning. Tekniken att skriva ett språk för att kommunicera på ett annat har använts där i bortåt 4,500 år, åtminstone sedan sumerisk skrift användes för att skriva akkadiska (babyloniska). På 1960-talet kunde jag ännu se skrivare sitta på de breda trapporna upp till Teherans centrala postkontor som kunde skriva brev och skrivelser på persiska för dem som inte kunde göra det själva – och alternativt läsa upp persiska brev/skrivelser på uppdragsgivarens språk/dialekt. Tekniken kan illustreras av en upplevelse jag hade på en buss i nordvästra Iran vid den tiden. Jag satt vid sidan av en ung soldat, och när jag (på persiska) frågade honom om hans modersmål svarade han: ”Azeri förstås” (det dominerande språket i den trakten). Jag fortsatte: ”Nu när du är i armén, skriver du väl hem till din mor ibland?” Han svarade att det gjorde han. Jag fortsatte: ”På vilket språk skriver du då?” Han svarade: ”På persiska förstås.” Då sa jag: ”Kan din mor läsa det då?” ”Nej”, svarade han, ”man läser det för henne på azeri”.

Det understryker att skrift INTE är språk, utan bara ett av flera sätt att memorera och vid behov vidareföra en språklig utsaga. Därvidlag är termen ”skriftspråk” vilseledande. Det är oklart hur skrivna meddelanden utväxlades i Gammalsvenskby, men med tanke på den ovana att skriva rikssvenska som demonstrerades i brevcitatet ovan, är det troligt att skolspråken

tyska och ryska ofta kom att användas i stället för svenska – liksom i exemplet med multiplikationstabellen. En annan fråga är på vilka sätt och i vilka situationer byns egen dialekt användes. Som andra muntliga språkformer uppträdde den säkert i olika register. I det högsta registret är språket ordnat och normaliserat nog för att tillåta att utsagor memoreras och kan upprepas ordagrant, som i ordspråk och folkpoesi. Nästa register är mer flexibelt men följer ändå strikta konventioner, som i traditionella berättelser och sagor, där det inte är nödvändigt att återge en text ord för ord. Tal i fri social interaktion, slutligen, kan röra sig inom vida gränser beroende på kontexten.

I min fars manuskript markeras låneorden emellanåt som ”ej vanliga” (ev), ”mindre vanliga” (mv) och ”ovanliga” (ov). Att på den basen avgöra vad som ska anses tillhöra bydialekten som sådan och vad som bör betraktas som ad-hoc-bildningar är naturligtvis vanskligt, men med tanke på dialektens identitetsskapande betydelse kan man utgå från att låneorden var betydligt mer sällsynta i de högre registren än i vardaglig kommunikation. En mångspråkighet som den här är uppenbarligen vanlig runt om i världen – även om den snabbt förändras genom modern utbildning, kommunikationer och andra media.

Citerad litteratur

Russwurm, C.: Eibofolke oder die Schweden an den Küsten Ehistlands und auf Runö. Reval 1855 (nytryck Hannover 1969).

Utas, Bo: ”Jan Utas och Gammalsvenskby-ordboken”, i Gammalsvenskbyborna 50 år i Sverige, 1929–1979, Visby 1979, s. 89-94.

Utas, Bo: ”Gammalsvenskbybor”, i Det mångkulturella Sverige. En handbok om etniska grupper och minoriteter (red. Ingvar Svanberg & Harald Runblom), Stockholm 1989, s. 138-139.

Utas, Jan: Svenskbyborna. Stockholm 1959 (nytryck Visby 1982).